

Сумно визнавати, що за наших часів ми набагато легше віримо в Антиутопію, аніж в Утопію — адже утопію ми можемо лише уявити, у той час як антиутопія з нами вже траплялася.

Маргарет Етвуд

Існувала правда — і так само існувала брехня, і якщо людина чіплялася за правду навіть попри те, що стверджував увесь світ, її не вважали навіженою.

Джордж Орвелл, «1984»

ЗМІСТ

Вступ 7

ЧАСТИНА ПЕРША

Розділ 1. Історія зупинилася 17
Орвелл, 1936–1938

Розділ 2. Утопічна лихоманка 43
Орвелл та оптимісти

Розділ 3. Світ, до якого ми наближаємося. . . 60
Орвелл, 1938–1940

Розділ 4. Світ за Веллсом 84
Орвелл і Г. Дж. В

Розділ 5. Радіо Орвелла 109
Орвелл, 1941–1943

Розділ 6. Єретик 132
Орвелл і Замятін

Розділ 7. Незручні факти 151
Орвелл, 1944–1945

Розділ 8. Кожна книжка — поразка 181
Орвелл, 1946–1948

Розділ 9. Годинник б'є тринадцяту 206
Орвелл, 1949–1950

ЧАСТИНА ДРУГА

Розділ 10. Чорне тисячоліття	231
«Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» і холодна війна	
Розділ 11. Такий до біса наляканий.	255
«Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» у 1970-х роках	
Розділ 12. Орвелломанія.	275
«Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» у 1984-му	
Розділ 13. Океанія 2.0	299
«Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» у XXI сторіччі	
Післямова	319
Подяки	322
Додаток. Короткий виклад змісту роману «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий»	
Частина перша	325
Частина друга	328
Частина третя	329
Додаток: принципи новомови	331
Показчик	332

ВСТУП

Грудень 1948 року. На віддаленому острові сидить у ліжку за друкарською машинкою чоловік. Він відчайдушно прагне завершити книгу, яка значить для нього більше, ніж будь-що інше у цьому світі. Але чоловік невиліковно хворий. Книга буде завершена, так само як і — приблизно через рік — життя її автора.

Січень 2017 року. У місті Вашингтон інший чоловік стоїть перед натовпом — не таким велелюдним, як би йому бажалося, — і складає присягу, щоб обійняти посаду сорок п'ятого президента Сполучених Штатів Америки. Згодом його прес-секретар зробить заяву, що то була «найбільша аудиторія, яка будь-коли збиралася на інавгурацію — як у США, так і в усьому світі». Коли журналісти попросили прес-секретаря обґрунтувати цю очевидну брехню, той обмежився характеристикою цього твердження як «альтернативного факту». А в наступні чотири дні продаж книги померлого чоловіка злетів у США майже на 10 тисяч відсотків, і вона знову перетворилася на першорядний бестселер.

Коли 8 червня 1949 року, посеред XX сторіччя, роман Джорджа Орвелла «1984» був опублікований у Великій Британії, один із критиків переймався питанням: чи могла б така своєчасна книга бути так само популярною в наступних поколіннях? Тридцять п'ять років по тому, коли сьогодні наздогнало майбутнє, створене Орвеллом, і світ не перетворився на описане ним страхіття, знову з'явилися твердження, що популярність цієї книги невдовзі згасне. Відтоді сплило ще тридцять п'ять років — а «1984» залишається тим джерелом, до якого ми звертаємося, коли нівечать правду, спотворюють мову, зловживають владою, і нам потрібно зрозуміти, чи не трапляється щось ще гірше. Адже той чоловік, який жив і помер за інших часів, виявився досить проникливим, щоби побачити приховані тенденції і вади суспільства, і мав досить таланту, щоби представити їх

у формі твору, який Ентоні Берджес, автор «Механічного апельсина», назвав «апокаліптичною фіксацією наших найгірших страхів».

Роман «1984» не лише був розпроданий сотнями тисяч примірників: він залишив відчутний слід у свідомості незліченної кількості людей, які ніколи його не читали. Визначення та ідеї, створені Орвеллом, стали неодмінними компонентами політичної мови і навіть після десятиріч використання та численних викривлень зберегли свою міць: новомова, Старший Брат, Поліція думки, кімната 101, двохвилинка ненависті, дводумство, безособовий, $2 + 2 = 5$, Міністерство Правди... Навіть слово «орвеллізм» перетворило власне ім'я письменника на місткий символ того, що він ненавидів та чого жахався. Сама книга була адаптована для кіно, телебачення, опери і навіть балету. Згодом вона викликала літературні продовження («1985» Дйордя Далоса), постмодерністські переписування («Помста Орвелла: Палімпсест 1984 року» Пітера Губера) та незлічені спростування і заперечення роману. Навіть стиль книги у 1983 році надихнув ВВС на драму «Кришталево чистий дух: Орвелл на Джури», а у 2017 році — Денніса Гловера на роман «Остання людина в Європі». «1984» вплинув на інші романи, фільми, п'єси, телевізійні шоу, комікси, альбоми, рекламу, промови політиків, виборчі кампанії та соціальні заворушення. Лише через те, що прочитали його, у деяких країнах люди отримували кілька років ув'язнення. Жоден літературний твір минулого сторіччя навіть не наближається до його повсюдності і водночас — до настільки тривалого збереження вихідного значення. Деякі інакодумці — як-от Мілан Кундера та Гарольд Блум,— стверджують, що «1984» насправді є невдалим романом із незрозумілими персонажами, нудною прозою та неправдоподібним сюжетом, але навіть вони не в змозі спростувати важливість цієї книги. Як зауважив Фредерік Варбург, видавець Орвелла, її успіх є дивовижним «як для роману, що створений не з метою задовольнити читача і не є легким для розуміння».

Будь-який митець розплачується за величезну популярність тим, що його майже гарантовано хибно зрозуміють. Так само й «1984» більше відомий приблизно, із поголосу, із чуток, ніж власне роман. Книга, яку ви зараз тримаєте в руках, і є спробою відновити певну рівновагу, пояснивши, чим насправді є шедевр Джорджа Орвелла, як сталося, що він з'явився, і як впливав на світ в останні сімдесят років, коли автора вже не було серед нас. Значення витвору мис-

тецтва, як відомо, ніколи не обмежується задумами творця. Але у цьому разі варто уважніше придивитися до задумів Орвелла, що аж надто часто спотворювалися або ігнорувалися, якщо ми хочемо зрозуміти його роман як книгу, а не як помірно корисну збірку мемів. Адже «1984» є не тільки витвором мистецтва, а й засобом прочитання світу.

Отже, це розповідь про роман «1984». Існує кілька біографій Джорджа Орвелла й кілька фахових досліджень інтелектуального змісту його книги — але не існує жодної спроби об'єднати ці два потоки в одну оповідь і водночас дослідити зріле життя великої книги. Життя Джорджа Орвелла цікавило мене насамперед з погляду висвітлення знань і думок, що жили цей дуже особистий кошмар, у якому все, що він насправді цінував, послідовно знищувалося: чесність, порядність, справедливість, правдиві спогади, історія, прозорість, особистий простір, здоровий глузд, розум, Англія й кохання. Усе це розпочалося з його рішення взяти участь у громадянській війні 1936 року в Іспанії — і через те, що саме Іспанія стала країною, де він уперше гостро усвідомив способи, за допомогою яких (з огляду на політичну доцільність) псується цілісність моралі, мови і самої істини. Я вирушу слідом за ним крізь Бліц¹, Хоум Гард², ВВС, літературний Лондон та повоєнну Європу, до острова Джура, де він зрештою написав свій роман,— щоби зруйнувати міф, нібито «1984» є лише розлогим лементом відчаю самотнього чоловіка, який помирає й не в змозі поглянути у вічі майбутньому. Моя мета — привернути увагу до його справжніх думок та до шляху, яким він до них дійшов.

Однією з причин того, що Орвелл так довго писав «1984», було синтезування в ньому ідей, що їх письменник виношував упродовж чи не всього творчого життя. Цей твір став підсумком років роздумів, попередніх висловлювань і читання про утопії, супердержави, терор, пропаганду, технології, владу, мову, культуру, класи, статеві відношення, диктаторів, пацюків та інше, і часто, читаючи роман, неможливо здогадатися, із якого джерела почерпнуті певні фрази чи ідеї. Попри те що сам Орвелл майже не висловлювався про еволюцію задуму «1984», він залишив паперовий слід завдовжки в тисячі

¹ Бомбардування Великої Британії нацистською Німеччиною у 1940–1941 рр. (тут і далі, за винятком особливо зазначених випадків,— прим. перекл.).

² Добровольчі сили самооборони Великої Британії.

сторінок. Навіть якби авторові довелося прожити ще кілька десятиріч, «1984» мав би вважатися завершенням певного визначального етапу: адже як письменнику Орвеллу довелося би знову починати з чистого аркуша.

У першій частині свого тексту я намагався розповісти історію Джорджа Орвелла і світу, у якому йому довелося жити: про людей, із якими він спілкувався, про новини, важливі для нього, і про книжки, які він читав. Останні три розділи цієї частини присвячені тому, що вирішальним чином вплинуло на «1984»: творчості Г. Дж. Велса, роману «Ми» Євгенія Замятіна та жанру утопії (й антиутопії) в літературі.

Друга частина висвітлює різноманітні політичні та культурні феномени, що виникали навколо «1984» від часів смерті Орвелла до сьогодення. На цьому шляху ми зустрінемося з Олдосом Гакслі та Едвардом М. Форстером, Вінстоном Черчиллем та Клементом Еттли, із Айн Ренд і Джозефом Маккарті, Артуром Кестлером та Ганною Арендт, Лі Гарві Освальдом та Дж. Едгаром Гувером, Едвардом Сноуденом і Стівом Джобсом; не кажучи вже про Леніна, Сталіна та Гітлера. А також із Маргарет Етвуд та Маргарет Тетчер, із ЦРУ і ВВС, із Девідом Бові та серіалом «В'язень», із фільмами «Бразилія» та «V означає Вендетта», із романом «Механічний апельсин» і драмою «Дитя людське». І скрізь зв'язок із поточною політичною ситуацією або констатується прямо, або постійно мається на увазі. Не хочу набридати читачеві переліками, скажу лише, що мова піде про теперішніх правителів, «гібридні війни» і роль пропаганди в сучасному світі.

Декілька зауважень щодо термінології. Поняття «орвеллізм» має два протилежні значення: з одного боку — це робота, що відображає стиль та цінності самого Орвелла, з іншого — наслідки еволюції реального світу, які йому загрожують. Щоб уникнути непорозуміння, я використовуватиму лише останнє значення, а для позначення першого всюди писатиму «орвелліанство». А ще я використовуватиму британську назву роману «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» (*Nineteen Eighty-Four*) замість «1984», оскільки саме так назвав його автор.

«Орвелл мав успіх, бо писав дуже правдиві книжки в дуже слухний час», — зазначав філософ Річард Рорті. Ще до створення «Скоттоферми» та «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертого» Орвелл обертася в політичних та літературних колах, але його ім'я залишалося

маловідомим. Наразі всі його книги, навіть ті, які сам він вважав за невдалі експерименти чи відверту халтуру, увесь час перевидаються, тому в нас є можливість прочитати кожне написане ним живе слово, і це — завдяки титанічній праці професора Пітера Девісона, чие двадцятитомне «Повне зібрання творів Джорджа Орвелла» налічує майже дев'ять тисяч сторінок і два мільйони слів. Читачам першого видання «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертого» (1949) було лише частково відомо те, що нам доступно зараз.

Знаючи, наскільки дбайливо Орвелл обирав те, чим варто поділитися з публікою, я не можу читати його твори без інстинктивного відчуття провини. Його б обурило, якби він дізнався, що перевидані більшість його журналістських робіт, а особливо був би засмучений публікацією особистого листування. Навіть коли він хворів, або був виснажений працею, або напружено писав щось інше, його розум активно обмірковував проблеми, більшість із яких знайшли відображення в «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертому». Він відмовлявся узгоджувати свої судження із якоюсь ідеологією або партійною лінією, навіть коли вони були помилковими, але ці помилки були щирими та по-своєму цікавими. Він володів тим, що так високо цінував у Чарлі Дікенсі: «вільним інтелектом». За будь-яких умов Орвелл не намагався видаватися чимось на кшталт самотнього генія — незважаючи на те, що він був чи не єдиним письменником своєї епохи, якому вдалося зробити стільки гарного на такому високому рівні.

Шкільний друг Орвелла Сірил Конноллі пригадував, що «у ньому було якесь світло, і воно примушувало людей бажати, щоби він уподобав їх трішечки більше». Таку саму властивість мають його твори: у їхніх шанувальників неодмінно з'являється бажання уявного авторського схвалення. І все ж моєю метою не є канонізація людини, яка вкрай скептично ставилася до святих, райських утопій і людської досконалості загалом. Лише відверто згадавши про її помилки та вади — як і сам Орвелл зазвичай робив, — я можу пояснити і цю людину, і її книгу. Так, проза Орвелла створювала ілюзію, ніби автор — порядний, сповнений здорового глузду хлопець, який розповідає про очевидні речі, істинність яких ви й раніше підсвідомо відчували, але не насмілювалися визнати. Водночас автор цих текстів міг бути необачним, схильним до перебільшень, дратівливим, зашореним і навіть збоченим. Утім, ми цінуємо його, незважаючи на недоліки, адже він був чи не першим, хто точно визначив, що

таке фашизм, комунізм, імперіалізм і расизм — у той час, коли так багато людей, які мали б знати це краще, відверталися від правди.

Орвелл розумів, що живе у прокляті часи. Він мріяв про інше життя, у якому мав би можливість опікуватися садом і займатися белетристикою, а не «вимушено перетворюватися на памфлетиста», але тоді час був би просто згаяний. Його справжнє покликання полягало в аналізі і тлумаченні бурхливого періоду історії людства. Уписані в його твори, стрижневі цінності Орвелла можуть здатися надто розпливчастими, щоби мати істотне значення, адже чим насправді є чесність, гідність, свобода, справедливість? Але ніхто не боровся так невтомно, як він, аби реалізувати ці ідеальні поняття як у приватних стосунках, так і в суспільному побуті, навіть у найпохмуріші роки ХХ століття. Орвелл завжди намагався казати правду і захоплювався людьми, які чинили так само. Ніщо збудоване на брехні не може мати цінності, навіть якщо брехати якоїсь миті стає зручним і спокусливим. Центральне місце в його чесності посідало прагнення постійно з'ясовувати, що саме й чому він думає, і постійно оцінювати ці думки. За висловом Крістофера Гітченса¹, одного з послідовників Орвелла, «має значення не те, що ви думаєте, а як ви думаєте».

Я спробую створити для читача вичерпну картину життєво важливих питань, якими переймався Орвелл у свій час, і пояснити, коли та за яких обставин змінювалися деякі його позиції, — але не намагатимусь угадати, якими могли б бути його думки, скажімо, про Брекзит. Подібні речі зазвичай робляться за рахунок тенденційного добору цитат, а цей спосіб часто-густо межує із шахрайством. Пам'ятаю, як 1993 року я слухав виступ прем'єр-міністра Джона Мейджора, який процитував рядок з Орвелла щодо «старих дів, які їхали на велосипедах до святого причастя крізь ранкову імлу» так, немов ця цитата не була взята з «Лева та Єдинорога» — твору, що є пристрасним аргументом на користь соціалізму. Коли автори *Info Wars*, сайту, що набув сумної відомості поширенням різного роду теорій змови, за звичкою посилаються на Орвелла, стає ще більш очевидним: дводумство — реальна річ.

Роман, на який претендують соціалісти, консерватори, анархісти, ліберали, католики і лібертаріанці всіх мастей, не може бути, як зазначив той-таки Мілан Кундера, просто «політичною думкою, замаскованою під роман». Цей твір точно не є педантичною алегорією, як «Скотоферма», кожен елемент якого з акуратним клацанням

¹ Американський журналіст, публіцист і письменник.

збігається з наявними реаліями. Під напівпрозорою прозою Орвелла ховається заплутаний світ. «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» зазвичай класифікують як антиутопію. Також він являє собою (тією чи іншою мірою це питання залишається дискусійним) сатиру, пророцтво, попередження, політичні тези, фантастичну вигадку, шпигунський трилер, жахливу оповідь у готичному стилі, постмодерний текст та історію кохання. Більшість людей читають «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» в юності, і роман їх вражає до болю — адже містить більше страждань, ніж будь-який інший текст, що вивчають у старшій школі. Але в дорослому віці вони не відчують потреби відкрити його наново. І це вельми прикро. Бо цей твір — набагато більш насичений та дивовижний, ніж здається недосвідченому читачеві, тому я закликаю вас: перечитайте його знову. Однак я вирішив помістити в додатку до цієї книги стислий виклад сюжету роману, короткий опис характерів героїв і пояснення до термінології, використаної Орвеллом.

Уперше я зустрівся із «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертим» у підліткові роки — на той час я мешкав у південному передмісті Лондона. Як казав сам Орвелл, книжки, що ми читаємо в юності, залишаються з нами назавжди. Цей твір спершу здався мені шоковим та зловісно привабливим, але то було десь 1990 року, коли комуністична ідеологія та політика апартеїду переживали спад популярності, усюди панував оптимізм і світ не сприймався надто вже «орвеллівським». Навіть після 11 вересня 2001 року доречність книги здавалась суто ситуативною: її цитували, коли того вимагала політична риторика, але сама концепція автора мало кого цікавила. Демократія перебувала на піднесенні, а інтернет у суспільній думці вважався силою, спрямованою на добро.

Однак, поки я планував і писав «Міністерство Правди», світ дуже змінився. Люди звернулися до обговорення політичних зрушень 1970-х і, більше за те, 1930-х років. На полицях книгарень і на газетних шпальтах замигтіли заголовки на кшталт «Як закінчується демократія», «Фашизм: попередження», «Шлях до несвободи» або «Смерть правди», автори яких рясно цитували Орвелла. Книга Ганни Арендт «Витоки тоталітаризму» (1951) була наново перевидана — її характеризували як «літературний форзац до “Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертого”», так само, як і роман Синклера Льюїса про

американський фашизм «У нас це неможливо» (1935). З'явилася телеадаптація роману Маргарет Етвуд «Оповідь служниці», уперше опублікованого 1985 року, що викликала таку бурхливу суспільну реакцію, немов була документальною стрічкою.

Усе це нагадало мені те, що 1936 року Орвелл писав про фашизм: «Якщо ви вдаєте, що це лише відхилення, яке незабаром мине само собою, тоді ви перебуваєте вві сні, від якого прокинетесь, щойно хтось пригостить вас гумовою палицею». «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» — це книга, покликана розбудити людей.

Вона стала першим довершеним антиутопічним романом, написаним на основі глибокого розуміння, що антиутопія є цілком реальною. У нацистській Німеччині та державах Радянського блоку меншість, що захопила владу, збудували її і примусили мільйони чоловіків і жінок жити й помирати за залізними стінами втіленої антиутопії. Ті режими, може, і знайшли свій кінець, але роман Орвелла продовжує викривати цих монстрів, навіть коли ті змінюють обличчя та стиль. «Для мене ця книга схожа на грецький міф, який можна прийняти і робити з ним що завгодно,— передусім заради того, щоби дослідити себе»,— казав мені Майкл Редфорд, режисер екранізації, що побачила світ саме 1984 року. «Це — дзеркало,— зазначав герой інсценізації 2013 року, створеної Робертом Айком та Дунканом Макмілланом.— Будь-яка епоха бачить у ній своє відображення». А ось як висловився співак і композитор Біллі Бретт: «Щоразу, як я перечитую цю книгу, мені здається, що вона написана про щось інше».

І все ж той факт, що «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» у 2019 році промовляє до нас так голосно й виразно, є своєрідним жахливим звинуваченням, висунутим як державним діячам, так і громадянам. І хоча роман усе ще залишається попередженням, він також є і нагадуванням про болісні уроки, які світ примудрився не засвоїти ще за життя Орвелла, особливо якщо йдеться про тенденційність істини перед нездоланною могутністю влади. Важко сказати, чи «Тисяча дев'ятсот вісімдесят четвертий» наразі є актуальнішим, ніж будь-коли, але він, чорт забирай, актуальніший, ніж мав би бути!

Спробую перефразувати вислів Орвелла з «Данини Каталонії» (1938), документальної оповіді про громадянську війну в Іспанії: попереджаю вас про мою упередженість, але я намагаюся донести правду.

ЧАСТИНА ПЕРША
